

GŁÓWNE KIERUNKI STUDIÓW NAD UKRAIŃSKIMI RETORYKAMI BAROKOWYMI

OLGA CYGANOK

Kijów, Ukraina

Abstract

The Main Trends in Studies of Ukrainian Baroque Books on Rhetoric

The author illustrates the state of the art about the theory of rhetoric in Ukraine in the 17th and 18th centuries. She indicates the main results of studies of the ancient Ukrainian rhetoric manuals: academic descriptions (by Mykola Petrov and Volodymyr Lytvynov), a publication of the *Rhetoric* of Teofan Prokopowych (by Renate Lachmann), some Ukrainian translations (by Myroslav Rohovych, Vitalii Masluk etc.) and main interpretations (by Renate Lachmann, Dmytro Nalyvaiko and Marek Skwara).

The author makes a survey of the contributions written by previous scholars and indicates why their approach was only partial. To some extent she puts this down to ideological reasons. The author indicates that the texts of rhetoric and poetic treatises were often confused or dealt with in the same course, whereas the latter could be shorter or longer. Individual preferences and occasional reasons could induce the teacher/writer of rhetoric or poetics to look for various solutions and to adapt the course to the needs of the students, school or circumstances. Modern research into baroque Ukrainian rhetoric courses is critically analysed based on textual study of the sources. The necessity for a re-edition of the following fundamental academic works is substantiated: the description of eloquence courses in Kiev-Mohyla Academy by Vladimir Lytvynov and the Ukrainian translation of a rhetoric treatise by Feofan Prokopowych (1706).

The following key directions for research have been specified: 1) modern description of treatises stored in Ukrainian libraries, based on descriptions by Nikolay Petrov and Vladimir Lytvynov, with corrections to detected inaccuracies and additions; 2) publication of the texts of selected rhetoric courses at a modern academic level (introductory research article, photo-copy of the original, detailed comments); 3) a Ukrainian translation; 4) monographic studies of (a search for classic and renaissance or baroque) Western sources and models of Ukrainian rhetoric, determination

of style dominant etc.). The search for Jesuit rhetoric in Ukraine is a task that scholarship must initiate.

The author indicates her future methods in her planned investigation. She intends to begin by choosing one important text that has not yet been properly investigated (for example, the *Manuductio* (1736)). The project of publishing all the texts with a modern translation is sensible. The first thing to do is to make texts accessible to a large number of scholars. The conclusion is drawn that the 1980s and early 1990s were the most fruitful period for studies of ancient Ukrainian rhetoric courses.

Key words: history of rhetoric, Early Modern rhetoric, Kiev-Mohyla Academy, Teofan Prokopowych

Współczesne badania nad tak zwanymi podręcznikami elokwencji, sporządzonymi i wykorzystywanymi pierwotnie na Ukrainie w XVII i XVIII wieku w tamtejszych szkołach o różnej przynależności religijnej, pozostają nad wyraz skromne. Tymczasem prace te wydają się ważne nie tylko dla historii retoryki w kontekście konkretnego regionu, ale także dla wielu innych dziedzin: pedagogiki, teorii literatury, stylistyki. Retoryka funkcjonuje bowiem do dzisiaj jako metoda badawcza, z której czerpie inspiracje wiele nauk humanistycznych¹. Michel Meyer pisze, że „[...] prawo, polityka, filozofia czy analiza literacka – nic nie umknie retoryce”². Obecnie możemy nawet mówić o odrodzeniu (renesansie) badań nad retoryką.

1. Opis rękopisów

Badania traktatów z retoryki zainicjował na Ukrainie Mykoła Petrow. To on jako pierwszy dokonał opisu zachowanych podręczników. Badacz ten sporządził w latach 1875–1877 analizę rękopisów (wśród nich tych dotyczących retoryki) przechowywanych w Muzeum Kościelno-Archeo-

¹ Zob. *Badania nad retoryką w Polsce. Wprowadzenie do bibliografii*, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 1/2012, s. 27.

² M. Meyer, M.M. Carrilho, B. Timmermans, *Historia retoryki od Greków do dziś*, przeł. Z. Baran, Warszawa 2010, s. 5.

logicznym przy Akademii Teologicznej w Kijowie³. Następnie opisał on rękopisy pochodzące z innych bibliotek kijowskich⁴. Podręczniki poetyki i retoryki omówił zaś Petrow w osobnym rozdziale. Opisy te zostały przez niego sporządzone w następujący sposób: numer porządkowy, sygnatura, nazwa łacińska, format, rozmiar, ewentualny czas powstania oraz cechy charakterystyczne.

Tę swoistą pracę „króla archiwów kijowskich” kontynuował współczesny badacz Wołodymyr Łytwynow⁵. Opisał on bowiem 183 podręczniki wymowy, przypisując aż 127 z nich Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (z zastrzeżeniem, że część z nich prawdopodobnie nie powstała na tej uczelni). Warto w tym miejscu powiedzieć, że niektóre podręczniki zachowały się na Ukrainie w kilku przekazach (np. retoryka *Concha* z roku akademickiego 1698/1699 istnieje w pięciu rękopisach). Łytwynow opisał traktaty retoryczne z Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, podając w nich następujące dane: numer, imię i nazwisko autora, nazwę w języku łacińskim i jej tłumaczenie na język ukraiński, rok powstania, sygnaturę, strukturę podręcznika, jak również krótki opis (wzory retoryki, stopień oryginalności, charakter). Badacz ten, analizując retoryki z innych szkół ukraińskich, które nie należały do Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, nie dokonuje jednak krótkiej charakterystyki owych tekstów oraz nie umieszcza informacji dotyczącej ich treści (struktury).

Doceniając prace uznanych badaczy w osobach Petrowa i Łytwynowa, warto zasygnalizować potrzebę stworzenia przez współczesnego historyka sztuki wymowy pełniejszego opisu naukowego retoryk ukraińskich. Ten proces badawczy ma przede wszystkim na celu rozwiązanie kilku zasadniczych problemów. Pierwszy z nich sprowadza się do upowszechnienia informacji na temat przechowywanych w bibliotekach ukraińskich retoryk, szczególnie tych pochodzących ze szkół znajdujących się poza kręgiem Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Dawne piśmiennictwo ukraińskie funkcjonowało w skomplikowanych relacjach, ponieważ występowało częściowo w jednej przestrzeni kulturowej z literaturami narodów sąsiednich. Opis

³ Zob. Н.И. Петров, *Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*, вып. 1–2, Киев 1875–1877.

⁴ Zob. idem, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве*, т. 1–3, Москва 1891–1896–1904.

⁵ Zob. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко, *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии*, Киев 1982.

wszystkich (albo znacznej większości) z zachowanych do naszych czasów podręczników wymowy ułatwi pracę nad historią retoryki na terenie dawnej Ukrainy.

Po drugie, autor przyszłego, zupełnie nowego opisu tych podręczników powinien spróbować się podjąć odróżnienia możliwie jak najprecyzyjniej tak zwanych retoryk prawdziwych (niech za wzór posłuży tu retoryka kijowska Teofana Prokopowicza z 1706 roku⁶) od krótkiego i zazwyczaj ogólnego wprowadzenia do sztuki wymowy, czyli od tych fragmentów retorycznych, które włączano często do podręczników z poetyki (przykładem dobrze ilustrującym tę praktykę jest druga część *Hortus poeticus*⁷ Mytrofana Dowhalewskiego z 1736 roku). Zdaniem Petrowa, podstawowe wiadomości z zakresu wiedzy retorycznej, przekazywane w trakcie zajęć z poetyki, były z jednej strony istotne w nauczaniu sztuki posługiwania się „mową wiązaną” (uważano bowiem, że bez znajomości retoryki nie można opanować teorii poezji), z drugiej – przygotowywały one do kursu retoryki. Dzięki wstępnym wiadomościom z zakresu sztuki retorycznej, udzielanych ówczesnym uczniom poetyki, mogli oni od samego początku ćwiczeń z retoryki angażować się w pełni w te teoretycznie dla nich tylko nowe zajęcia. Petrow zauważył jednak, że owe wstępne wiadomości retoryczne (zwykle dotyczyły one nauki o okresach retorycznych, chrei, amplifikacji i stylach) mogły wprawdzie przynosić pewną konkretną wiedzę na temat sztuki wymowy, trudno je jednak ściśle porównywać z podręcznikami do samej retoryki⁸.

Nauczyciele poetyki w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej uczyli zwykle swoich studentów w następnym roku akademickim również retoryki. To pozwalało im więc w zależności od własnych preferencji i priorytetów na swobodny wybór tematyki poruszanej podczas każdego z tych kursów. Anonimowy autor poetyki *Camoena in Parnasso*⁹ (Kijów 1686) omawia w jednym z rozdziałów tego tekstu zatytułowanym *O zasobach wspólnych*

⁶ Zob. F. Prokopovič, *De arte rhetorica libri X* [...], [Kijoviae] 1706 anno. Rękopis Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia Wiernadskiego (dalej Rkps NBUW), sygnatura ДА П/418.

⁷ Zob. M. Dowhalewski, *Hortus poeticus* [...], [Kijoviae] 1736 anno. Rkpsy NBUW, ДС/261; 521 П/1710.

⁸ Zob. Н.И. Петров, *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве, op.cit.*, т. 3, s. 465–468.

⁹ Zob. *Camoena in Parnasso* [...], [Kijoviae] 1686, Rkpsy NBUW 657/448 C; 658/449 C.

oratorów i poetów kwestię poszczególnych okresów retorycznych, konkretnych tropów i figur wysłowienia, amplifikacji oraz przedstawia zasady tworzenia listów i chrei (karty 6–81). Druga i ostatnia część, poświęcona właściwym problemom poetyki, jest tu zaś znacznie krótsza (karty 82–119). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że w owej poetyce kijowskiej mamy do czynienia z wyraźnym wysunięciem na plan pierwszy zagadnień związanych z retoryką. Tę samą, co opisana powyżej, prawidłowość odnajdziemy również w poetyce *Lyra*¹⁰ (Kijów 1696), gdzie wstępne informacje retoryczne (głównie teoria amplifikacji) zajmują więcej miejsca niż sama teoria poezji. Część pierwsza traktatu *Fons Castalius*¹¹ (Kijów 1685, karty 2–44) została poświęcona omówieniu najważniejszych zagadnień prozy retorycznej (chreja, okresy retoryczne, narracja, tropy i figury, listy). Druga część (karty 45–82?) obejmuje tu z kolei zagadnienia języka poetyckiego, a więc teorii poezji. Autor poetyki *Cytheron bivertex*¹² (Kijów 1694) przedstawia w pierwszym rozdziale swego podręcznika narzędzia argumentacyjno-językowe, które są wspólne dla poetów i mówców, a dopiero w drugiej części (od karty 132) zajmuje się omówieniem reguł poetyki. Ze wstępu do traktatu *Cunae*¹³ wynika zaś, że wykładowca poetyki zamierzał w trakcie całego roku akademickiego przedstawić trzy zagadnienia: o chrei (karty 3–33), sztuce poetyckiej (karty 34–74) oraz listach (karty 75–105). Autor poetyki opatrzonej metaforycznym tytułem *Rosa inter spinas*¹⁴ (Kijów 1696) porusza natomiast jedynie krótko zagadnienia języka poetyckiego w pierwszej części swego kursu (karty 5–61). W drugiej części tego tekstu (karty 76–230) omawia on z kolei wyłącznie problematykę prozy retorycznej (przede wszystkim kwestię okresów, amplifikacji, listów, tropów i figur retorycznych). Widzimy więc na podstawie objętości prezentowanego tu materiału lekcyjnego, że wykładowca mówił w klasie poetyckiej o retoryce prawie trzy razy więcej (!) niż o samej teorii poezji. Oczywiście, mówienie na wykładach z poetyki o retoryce stanowiło ówczesnie powszechną praktykę, ponieważ ogólnych zasad konstruowania tekstu uczyła retoryka. Warto jednak zaryzykować tutaj stwierdzenie, że wielość poruszanych

¹⁰ Zob. *Lyra* [...], [Kijoviae] 1696, Rkps NBUW 501 II/1719.

¹¹ Zob. *Fons Castalius* [...], [Kijoviae] 1685, Rkps NBUW 656/446 C.

¹² Zob. *Cytheron bivertex* [...], [Kijoviae] 1694–1695, Rkps NBUW DC/II 235.

¹³ Zob. [*Cunae Bethleemicae*...], [Kijoviae] 1686–1687, Rkps NBUW 499 II/1729, k. 2.

¹⁴ Zob. *Rosa inter spinas* [...], [Kijoviae] 1696–1697, Rkps NBUW 665/456 C.

zagadnień retorycznych była wyrazem przywiązania danego wykładowcy do sztuki wymowy. Uważamy, że taki stan rzeczy był wynikiem osobistych preferencji każdego nauczyciela.

Nauczanie poetyki i retoryki na terenie dawnej Ukrainy przeprowadzano stosunkowo często w scalonych z sobą tematycznie kursach. Z tego też powodu warto w nieodległej przyszłości затroszczyć się o zbadanie i naukowe opracowanie zarówno dawnych poetek, jak i retoryk ukraińskich (zauważymy przy tym, że po pracach Petrowa poetyki ukraińskie nie zostały jeszcze do tej pory wyczerpująco opisane). Pomoże to prawdopodobnie w niektórych wypadkach wyjaśnić, z której uczelni i z jakiego czasu pochodzi dany traktat. Badacze poetek ukraińskich zaliczają na przykład kurs z teorii poezji zatytułowany *Poëticarum institutionum breve compendium*¹⁵ (1671?) do podręczników kijowskich. Warto jednakże zaznaczyć, że imię i nazwisko jego autora, niejakiego Filipa Iwanowicza, zostało również odnotowane w pewnym, pochodzącym z lat 1681–1682, rękopisie bez tytułu wskazującego na traktat retoryczny. Według Łytwynowa, dużo materiałów mających swoje źródło w drugim z prezentowanych tu tekstów stworzono i zapisano na Uniwersytecie Wileńskim¹⁶. Możliwa wydaje się w takim razie teza, że Iwanowicz uczył się poetyki i retoryki na jednej z ówczesnych uczelni na terenie dawnej Rzeczypospolitej, to znaczy w Kijowie albo w Wilnie.

Inny cel ewentualnej przyszłej pracy badawczej nad nowym opisem retoryk ukraińskich powinien się sprowadzać między innymi do uzupełnienia w nich widocznych luk tekstowych oraz do poprawienia zawartych tam drobnych nieścisłości. Warto zacząć przede wszystkim od korekty opisu retoryk sporządzonego w 1982 roku, którego braki merytoryczne wynikają czasami z powodów ideologicznych. Łytwynow został bowiem zmuszony w swojej publikacji z czasów radzieckich opuścić w pełnych nazwach retoryk takie wyrazy i określenia, jak: *Anno Domini*, *Anno Christo nato*, *cum Deo* i tak dalej. Badając retoryki ukraińskie z lat 1736–1746, możemy zauważyć także wiele nieścisłości związanych z problematyką ich autorstwa.

¹⁵ Zob. *Poëticarum institutionum breve compendium*. Rkps NBUW ДС / П 233, к. 14–30. Według Petrowa jest to podręcznik z 1671 roku, według Sywokononia został on napisany nie wcześniej niż w połowie lat 80. XVII wieku, rog. Г.М. Сивокінь, *Давні українські поетики*, Харків 2001, s. 66.

¹⁶ Zob. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко, *op.cit.*, s. 139.

Na przykład w pełnym tytule retoryki *Manuductio*¹⁷ (1736) słowo *Lubnis* nie jest nazwiskiem, jak twierdzi Łytwynow¹⁸, a jedynie nazwą miasta Łubny w obwodzie połtawskim na Ukrainie. Pewien nieznaną nauczyciel uczył w Łubnach retoryki synów pułkownika Kulabki (młodszych braci słynnego Sylwestra Kulabki¹⁹) i tam napisał on swój podręcznik. W opisie badawczym retoryki wydanym w 1982 roku nie zawsze określony został także związek między różnymi kursami akademickimi. Na przykład retoryka kijowska *Manuductio*²⁰ (1740) powtarza – co nie zostało dotąd zauważone ani szerzej opisane – z nielicznymi zmianami (struktura kursu jest wręcz identyczna!) retorykę, którą anonimowy autor napisał dla synów Kulabki w mieście Łubny w 1736 roku.

Pamiętajmy również, że od czasu opublikowania opisu Łytwynowa minęło ponad trzydzieści lat i żeby w tej chwili zamówić rękopis w Bibliotece Narodowej Ukrainy imienia Wiernadskiego, nie wystarczy podanie samej sygnatury. Trzeba również podać numer zbioru. Łytwynow, omawiając strukturę retoryk, nie zawsze wspomina o ich wszystkich paragrafach (podrozdziałach). Ogranicza się on bowiem czasami do wyliczenia tylko samych tytułów ksiąg i rozdziałów. Opisując na przykład retorykę Dosyfeja Halatowskiego z 1747 roku, pisze on pobieżnie o piątym rozdziale drugiej

¹⁷ *Manuductio ad copiose loquendi scientiam duobus libris comprehensa in usum magnificis ac gener[osissimis] DD. Jacobo et Basilio Kulabka institute et explicate Lubnis in aedibus propriis eorum anno Domini MDCCXXXVI*. Rkps NBUW ДА П/424, k. 39–169.

¹⁸ Zob. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко, *op.cit.*, s. 94–95.

¹⁹ Sylwester Kulabka (właściwie Symeon Petrowycz Kulabka) urodził się w 1701 lub 1704 roku w Łubniach. Ze strony matki był on wnukiem hetmana Ukrainy Danyła Apostoła. W 1726 roku ukończył Akademię Kijowską, a w roku następnym złożył wieczyste śluby mnisz, po czym został wyświęcony na hieromnicha. Od 1727 roku Kulabka był wykładowcą, od 1738 roku prefektem w Akademii Kijowskiej. W latach 1740–1745 piastował on funkcję jej rektora. Pozostawał jednocześnie archimandrytą monasteru Objawienia Pańskiego w Kijowie (tzw. Brackiego). W 1745 roku Kulabka został wysłany do Petersburga, gdzie pozostał i w tym samym roku przyjął chirotonię biskupią oraz objął zarząd eparchii kostromskiej i galickiej. Od 1750 roku był arcybiskupem petersburskim i fińskim oraz członkiem Świętobliwego Synodu Rządzącego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Teolog i kaznodzieja Kulabka to także autor rozpraw z retoryki, filozofii i teologii. Nauczał on przez trzy lata retorykę w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Zmarł w 1761 roku w Petersburgu. Jego pierwszy podręcznik (prawdopodobnie z roku szkolnego 1732–1733) nie zachował się do czasów współczesnych. W Kijowie zachowały się jego dwa rękopisy: *Praeceptiones quaedam eloquentia comparanda* (1733–1734) i *Libri V de arte rhetorica* (1734–1735).

²⁰ Zob. *Manuductio ad artem* [...], (1740). Rkps NBUW ДС/п265.

księgi zatytułowanym *O mowie mniejszej*²¹, nie wspominając ani jednym słowem, że ta partia tekstu składa się aż z ośmiu części (podrozdziałów): o kazaniach z okazji świąt i urodzin, mowie dla patrona, przemówieniach powitalnych i tych z okazji dostąpienia jakiegoś zaszczytu (na przykład objęcia urzędu), mowie dziękczynnej, powitaniu gości i pożegnaniu się z nimi, mowie ślubnej, kazaniu pogrzebowym²² oraz dedykacji i uwagach wstępnych. Spostrzeżenia te w żaden sposób nie umniejszają wartości pracy Wołodymyra Łytwynowa, znakomitego tłumacza z łaciny i z języka polskiego, a także znanego historyka filozofii.

2. Edycje naukowe retoryk

Edycja naukowa retoryki kijowskiej z 1706 roku doczekała się jako druga książka z serii *Rhetorica Slavica* realizacji za sprawą niemieckiego zespołu badawczego pod kierunkiem Renaty Lachmann w ramach projektu finansowanego przez *Deutsche Forschungsgemeinschaft*²³. Publikacja retoryki Teofana Prokopowicza została wykonana z uwzględnieniem dwóch rękopisów przy zachowaniu oryginalnej pisowni, przechowywanych obecnie w Kijowie. Niestety, praca badawcza Lachmann związana z publikacją retoryk ukraińskich nie doczekała się kontynuacji i po roku 1985 seria *Rhetorica Slavica* przestała istnieć.

3. Tłumaczenia retoryk

Za pierwszy zwiastun prac nad przekładami podręczników do retoryki na obszarze dawnej Ukrainy uważamy przetłumaczenie z łaciny na język ukraiński fragmentów najwcześniejszej retoryki ukraińskiej autorstwa Jo-

²¹ *Ibidem*, s. 112.

²² Zob. *De arte rhetorica libri septem* [...], [Kijoviae] (1747). Rkps NBUW ДА/п427, к. 83–94.

²³ Zob. F. Prokopovič, *De arte rhetorica libri X*, Kijoviae 1706, hrsg. von R. Lachmann, Koeln etc. 1982, (*Rhetorica Slavica*, Bd. 2) (*Slavistische Forschungen*, Bd. 27, 2).

sefa Kononowicza-Horbackiego, która funkcjonowała pod tytułem *Orator Mobileanus*²⁴ (Kijów 1636). Przekładu tego dokonał Myroslaw Rohowycz w 1972 roku²⁵. Rękopis Biblioteki Narodowej Ukrainy imienia Wiernadskiego, na którym pracował pierwotnie Rohowycz, został napisany piśmem bardzo nieczytelnym, więc nic dziwnego, że do przetłumaczenia tej retoryki ukraińskiej w całości nie doszło.

W 1973 roku Witalij Masluk ogłosił drukiem ukraiński przekład poetyki kijowskiej *Hortus poeticus* (1736) autorstwa Mytrofana Dowhalewskiego. Część druga tego tekstu zawiera wstępne wiadomości retoryczne²⁶. Za znaczące zjawisko na tym obszarze badawczym warto także uznać przekład na język ukraiński łacińskiej retoryki Teofana Prokopowicza²⁷. Pracy tej podjął się w 1979 roku zespół kilku tłumaczy: J. Muszak, W. Masluk, I. Paślawski, S. Wojtowicz oraz P. Węglowski. Można zaryzykować twierdzenie, że ten przekład zbiorowy położył symbolicznie fundamenty pod dalsze prace nad tłumaczeniami tego rodzaju tekstów, jak również był ważnym etapem w wypracowaniu tak zwanej ukraińskiej terminologii retorycznej. Dzięki owym zabiegom translatorskim omawiany przez nas podręcznik wymowy wciąż przyciąga uwagę wielu badaczy (między innymi historyków pedagogiki, psychologów) w całej Ukrainie.

Ukraiński przekład retoryki Prokopowicza pozostawał przez lata niepełny. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że w 1979 roku nie została przetłumaczona z powodów ideologicznych księga dziewiąta tego tekstu zatytułowana *O wymowie świętej*. Inna przyczyna owej niepełności sprowadzała się do gorzkiego faktu, że tłumaczenia omawianej przez nas retoryki wykonano tylko na podstawie jednego rękopisu. A przecież – jak stwierdza Wołodmyr Łytwinow – istnieją co najmniej trzy odpisy powyższego tekstu, w których brakuje takich czy innych jego fragmentów²⁸. Zachowało się również do naszych czasów tłumaczenie retoryki kijowskiej z 1706 roku

²⁴ Zob. I. Кононович-Горбацький, *Orator Mobileanus Marci Tulli Ciceronis apparatissimis Partitionibus excultus [...] sub reverendissimo patre Josapho Kononovio rhetorices professore anno 1636 mensis Aprilis die 27*. Rkps NBUW, nowe wpływy 1969 r., nr 80.

²⁵ Zob. Й. Кононович-Горбацький, *Оратор Могилянський*, пер. М.Д. Рогович, „Філософська думка” nr 3/1972, s. 86–89.

²⁶ Zob. М. Довгалецький, *Поетика (Сад поетичний)*, пер. В.П. Маслюк, Київ 1973.

²⁷ Zob. Ф. Прокопович, *Філософські твори в трьох томах*, t. 1: *Про риторичне мистецтво. Різні сентенції*, пер. з латинської, Київ 1979.

²⁸ Zob. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинow, В.А. Андрушко, *op.cit.*, s. 55–57.

z łaciny na język cerkiewno-słowiański. Trudu jej przepisania (przekładu?) podjął się Andrij Miłoradowicz w 1742 roku²⁹. Natomiast dopiero w 2012 roku zostały przetłumaczone te fragmenty z retoryki Prokopowicza, których nie ma w edycji książkowej z 1979 roku³⁰. Wołodmyr Łytwynow zauważył, że trzy tomy pism filozoficznych (włącznie z retoryką) Teofana Prokopowicza czekały gotowe na druk dziesięć lat³¹. To znaczy, że proces ich wydania trwał od 1969 do 1979 roku. Nie lepiej wyglądała też sytuacja z fragmentami uzupełniającymi te teksty. Autorkę tego artykułu powiadomiła bowiem w prywatnej rozmowie Zoriana Kuńcz – tłumaczka z łaciny na język ukraiński wspomnianych uzupełnień – że dokonała ona ich przekładu prawie 20 lat temu... Ciekawe, że Kuńcz tłumaczyła z rękopisów bez uwzględnienia edycji Renaty Lachmann.

Mając na uwadze duże zainteresowanie retoryką Prokopowicza i brak wystarczająco dobrej znajomości łaciny na Ukrainie w szerokich kręgach badawczych, uważamy za rzecz pożyteczną przygotowanie nowej redakcji tłumaczenia pochodzącego z 1979 roku. Pomysł ten pojawił się w trakcie badań, jakie prowadziliśmy nad problematyką funeralną w poetykach i w retorykach ukraińskich. Zestawiając ukraińskie tłumaczenie dwóch rozdziałów ósmej książki omawianego przez nas tekstu z jego rękopisem, doszliśmy do wniosku, że rozdział jedenasty tego dzieła zatytułowany *O mowie pogrzebowej* nie zawiera błędów translatorskich. Natomiast tłumaczenie rozdziału dwunastego noszącego tytuł *Про надгробні написи або епитафії та інші короткі вислови, також і про домени* [*O inskrypcjach nagrobnych lub epitafiach i innych krótkich zwrotach, również o dowcipach*] potrzebuje nowej redakcji.

Podamy teraz przykłady złego – jak uważamy – tłumaczenia interesującej nas retoryki, dokonanego z łaciny na język ukraiński. W wydaniu z 1979 roku czytamy bowiem: „Вони мають багатьох послідовників, але дійсно дуже радісних майстрів”³² [„Oni mają wielu zwolenników, ale naprawdę bardzo szczęśliwych mistrzów”]. Ta fraza nie ma sensu, bo po łacinie brzmi ona następująco: „(...) multosque sectatores sed sane rarissi-

²⁹ *Ibidem*, s. 104.

³⁰ Zob. Т. Прокопович, *Філософські праці. Вибране, упоряд. та переклад В. Литвинова та ін.*, Київ 2012.

³¹ *Ibidem*, s. 6.

³² Ф. Прокопович, *Філософські твори в трьох томах, op.cit.*, т. 1, s. 399.

mos possessores sui habent” (wersja występująca zarówno w rękopisie³³, jak i w edycji Renaty Lachmann³⁴). Poprawny naszym zdaniem przekład tego wyrażenia na język ukraiński powinien wyglądać następująco: „Вони мають багатьох прихильників, але дуже рідко кому вдаються” [„Oni mają wielu zwolenników, ale bardzo niewielu mistrzów”]. Sens powyższej frazy sprowadza się więc do stwierdzenia, że wiele osób pisze epitafia, rzadko która z nich osiąga jednak doskonałość w ich tworzeniu. Jedno z kolejnych niezbyt dokładnie przełożonych wyrażen rozpoczyna się w wydaniu z 1979 roku od następujących słów: „Крім того, не тільки надмогильні написи, а й на інших пам’ятниках, як на триумфальних арках, обелісках, пірамідах, статуях, театрах, амфітеатрах і тому подібне”³⁵ [„Ponadto, nie tylko inskrypcje nagrobne, lecz i na innych pomnikach, jak na łukach triumfalnych, obeliskach, piramidach, posągach, teatrach, amfiteatrach etc.”]. To zdanie, w którym pominięto słowo *sunt* [„są”, po ukraińsku: *існують, бувають*]. W interpretowanym przez nas tekście łacińskim powyższe słowo rozpoczyna jako wyrażenie zasadnicze całe rozbudowane wyrażenie: „Sunt praeterea non sepulchrorum modo sed aliorum quoque monumentorum inscriptiones [...]” (zob. rękopis³⁶ oraz edycję Renaty Lachmann³⁷). W tłumaczeniu cerkiewnosłowiańskim z 1742 roku czytamy zaś: „Суть кромѣ сего не токмо гробовъ, но и инихъ вещей написания”³⁸. Fraza ta powinna więc brzmieć w dokładnym tłumaczeniu: „Крім того, написи бувають не тільки надмогильні...” [„Poza tym istnieją nie tylko inskrypcje nagrobne...”]. Przekład z rękopisu jest zawsze rzeczą trudną, która obfituje w wiele wątpliwości edytorsko-translatorskich. Problemy te nie umniejszają jednak w żadnym razie znaczenia przekładu retoryki Prokopowicza na język ukraiński, musi on jednak zostać w niektórych miejscach poprawiony.

³³ F. Prokopovič, *De arte rhetorica libri X* [...], [Kijoviae] 1706 anno. Rkps NBUW ДА П/418, к. 174v.

³⁴ Idem, *De arte rhetorica libri X*, Kijowiae 1706, hrsg. von R. Lachmann, *op.cit.*, s. 418.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Ф. Прокопович, *Філософські твори в трьох томах*, *op.cit.*, т. 1, s. 399.

³⁷ F. Prokopovič, *De arte rhetorica libri X* [...], [Kijoviae] 1706 anno. Rkps NBUW ДА П/418, к. 174v.

³⁸ Idem, *De arte rhetorica libri X*, Kijowiae 1706, hrsg. von R. Lachmann, *op.cit.*, s. 419.

Uważamy również, że w trakcie nowych prac redakcyjno-translator-
skich nad retoryką kijowską z 1706 roku należy zwrócić szczególną uwagę
na przekład terminologii retorycznej. W edycji z 1979 roku słowo *acumen*
zostało na przykład przetłumaczone jako *domen* „dowcip”, zaś *elogium*
jako *короткий вислів* „krótki wyraz”. Trzeba w tym miejscu jednak
pamiętać, że mamy tu do czynienia z terminami retorycznymi oraz ze
sformułowaniami filologicznymi o ściśle określonym znaczeniu. Seman-
tykę tego terminu uwzględnił, tworząc tak zwane odpowiedniki poprzez
transliterowanie, wspomniany tłumacz tekstu retoryki na język cerkiewno-
słowiański. Łacińska nazwa rozdziału dwunastego zatytułowana (przy za-
chowaniu oryginalnej pisowni) *De sepulchrorum inscriptionibus sev Epitaphijs
caeterisque Elogijs, ubi et de acuminibus* [*O inskrypcjach nagrobnych lub
epitafiach i o innych elogiach, tudzież i o puentach*] została więc przetłuma-
czona w rękopisie z 1742 roku jako: *О написаніяхъ нагробнихъ, или епі-
тафіонахъ и прочіихъ еліодіахъ, где и о акуменахъ, или концентахъ*³⁹.
Widzimy zatem, że anonimowy tłumacz retoryki Prokopowicza na język
cerkiewnosłowiański wyjaśnia bezpośrednio znaczenie pojęcia *acumen*
przez zastosowanie tak zwanego „dodatku” w tytule omawianego przez nas
tekstu. Wydaje się ponadto, że słowo *domen* „dowcip”, ukraiński ekwi-
walent powyższego pojęcia, użyte w edycji z 1979 roku, nie odpowiada mu
semantycznie, ponieważ nie ma w sobie cech terminu specjalistycznego.
W nowoczesnym języku ukraińskim sformułowanie „dowcip” to bowiem
trafne, związane i często aforystyczne wyrażenie z podtekstem satyrycznym
lub humorystycznym. Współczesny odbiorca uzna za najważniejszy ele-
ment tej definicji ów podtekst ironiczny czy żartobliwy. W XVII i XVIII
wieku natomiast wyjaśniano przeważnie słowo „dowcip” jako trafne, zwią-
złe, a często także aforystyczne i błyskotliwe sformułowanie myśli. Wiąże
się ono bardzo ściśle z pojęciem „koncept” (*conceptus, acumen, acutum, ar-
gutiae, argutum*), a więc z jedną z podstawowych kategorii barokowej este-
tyki oraz poetyki. Dlatego uważamy, że słowo *acumen* najlepiej tłumaczyć
konsekwentnie na potrzeby naszej pracy badawczej nie jako „dowcip”, lecz
jako „koncept” albo „puentę”. Trudności translatorskie w edycji z 1979
roku sprawiło również ściśle przełożenie na język ukraiński łacińskiego sło-
wa *elogium*. Mamy tu bowiem do czynienia nie tylko z krótkim i związłym
wyrażeniem, lecz z terminem określającym popularny w europejskiej tra-

³⁹ *Ibidem*.

dycji literackiej gatunek o własnej genezie i historii⁴⁰. To już jednak kwestia zasługująca na omówienie w innym miejscu.

4. Badania akademickie nad retorykami ukraińskimi

Interpretację zachowanych w rękopisach podręczników łacińskich, które pochodzą z obszaru dawnej Ukrainy, rozpoczął Mykoła Petrow. Warto jednak w tym miejscu podkreślić, że napisana przez niego prawie 150 lat temu rozprawa o nauce poetyki i retoryki w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej⁴¹ nie straciła do dzisiaj swego znaczenia.

Renata Lachmann omówiła we wstępie do niemieckiego wydania retoryki kijowskiej z 1706 roku następujące kwestie: rolę edukacji łacińskiej i sytuację językową na terenie dawnej Ukrainy; poglądy Teofana Prokopowicza na tle estetyki baroku i oświecenia, a także kontekst i strukturę jego podręcznika. Badaczka poświęciła również dużo uwagi koncepcji retorycznej teoretyka ukraińskiego, koncentrując się na przedstawieniu nauki Prokopowicza o stylu i regułach *decorum*⁴².

Witalij Masluk, charakteryzując pokrótce sztukę prozy retorycznej w znanej książce o poetykach i retorykach łacińskich z XVII i z pierwszej połowy XVIII wieku oraz o ich roli w kształtowaniu się teorii literatury w dawnej Ukrainie⁴³, przeprowadził jednocześnie analizę teorii stylistycznej propagowanej przez wykładowców szkół ukraińskich w dawnych wiekach, a także przedstawił koncepcję trzech stylów retorycznych, przyglądając się potencjalnym zaletom każdego z nich. W kręgu zainteresowań badacza znalazła się też nauka o okresach, tropach i figurach retorycznych⁴⁴. Warto

⁴⁰ Zob. B. Otwinowska, *Elogium*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990, s. 159.

⁴¹ Zob. Н.И. Петров, *О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году*, „Труды Киевской духовной академии” 1866, т. 2, № 7, s. 305–330; 1866, т. 3, № 11, s. 343–388; № 12, s. 522–569; 1867, т. 1, № 1, s. 82–118; 1868, т. 1, № 3, s. 465–525.

⁴² Zob. F. Prokopovič, *De arte rhetorica libri X*, Kijowiae 1706, hrsg. von R. Lachmann, *op.cit.*, s. XXXVIII–XCIII.

⁴³ Zob. В.П. Маслюк, *Латиномовні поетики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*, Київ 1983, s. 39–41.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 68–116.

dodać, że Masluk dużo więcej uwagi poświęcił w swojej rozprawie teorii poezji. Być może wynika to z jego zainteresowań badawczych, ponieważ jest znanym tłumaczem (jednym z pierwszych!) ukraińsko-łacińskiej poezji z XVI–XVIII wieku. Powinniśmy również uwzględnić to, że Masluk mieszkał we Lwowie, a dawne podręczniki ukraińskie (z kilkoma wyjątkami) przechowywane są do dzisiaj w Kijowie. Pamiętajmy przy tym, że zachowało się stosunkowo mało poetyk ukraińskich i liczą one zazwyczaj o wiele mniej stron od traktatów retorycznych. Był to prawdopodobnie powód, dla którego łatwiej było Maslukowi badać podczas wyjazdów do ukraińskiej stolicy poetyki wraz z dodanymi do nich wstępnymi wiadomościami retorycznymi. Należy stwierdzić, mając na uwadze „retoryki prawdziwe” z punktu widzenia Petrowa, że Masluk przeprowadził analizę teorii prozy artystycznej jedynie na podstawie dwóch podręczników retorycznych – traktatów Kononowicza-Horbackiego oraz Prokopowicza. Wkład Masluka jednak w badanie poetyk ukraińskich pozostaje naprawdę istotny.

Z najnowszych badań nad retorykami ukraińskimi chcielibyśmy wymienić przede wszystkim studium Dmytra Nalywajki na temat typologii oraz funkcjonowania podręczników poetyki i retoryki w kulturze i literaturze dawnej⁴⁵, jak również artykuł Marka Skwary dotyczący recepcji dwóch mów Jakuba Boczyłowicza w retoryce Teofana Prokopowicza⁴⁶. Autorka tego artykułu zbadała koncepcje teoretyczne i wzory piśmiennictwa funeralnego w dawnych poetykach i retorykach ukraińskich⁴⁷, które wykorzystywano w edukacji na terenie Ukrainy lewobrzeżnej, znajdującej się pod protektoratem Rosji. Badania nad nauczaniem retoryki w kolegiach jezuickich w dawnej Ukrainie dopiero się zaczynają, niemniej jednak trzeba wymienić badaczy, którzy w jakiś sposób odnosili się do nauczania retoryki na Ukrainie w dawnej Rzeczypospolitej (m.in. Tetiana Szewczenko, Serhij

⁴⁵ Zob. Д. С. Наливайко, *Поетики й риторики епохи бароко*, [w:] *Українське бароко*, t. 1, Київ 2004, s. 217–263.

⁴⁶ Zob. M. Skwara, *Міędzy kulturami: wybrane nawiązania polskie w Retoryce Teofana Prokopowicza*, [w:] *Rhetorica regina artis scientiaequae*, Warszawa 2011, s. 263–285.

⁴⁷ О. Циганок, *Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень*, Київ 2011, 176 s.; *eadem*, *Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та візирі*, Вінниця 2014, s. 362.

Seriakow, Jakub Niedźwiedz)⁴⁸. Tetiana Szewczenko podaje na przykład krótki opis treści nauczania w klasie retoryki według *Ratio studiorum* oraz wykaz szkół jezuickich z klasami retoryki na Ukrainie do połowy XVII wieku⁴⁹. Trzeba również wspomnieć o badaczach, którzy nie zajmowali się wprawdzie retoryką w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, sięgali jednak do niej w kontekście badań nad związkami poetyki i retoryki (Ryszard Łużny, Rostysław Radyszewskij)⁵⁰.

5. Perspektywy badawcze

Uważamy, że dalsze prace badawcze powinny się skupić w przyszłości przede wszystkim na edycji dawnych podręczników. Obecnie zespół badaczy przygotowuje zarówno tłumaczenie, jak i edycję naukową retoryki łubeńskiej zatytułowanej *Manuductio* (1736). To podręcznik wymowy, który został napisany w sposób bardzo prosty i zrozumiały dla współczesnego odbiorcy. Jednym z powodów, dla którego retoryka łubeńska z 1736 roku przyciągnęła naszą uwagę i została wybrana do dalszych prac nad jej edycją krytyczną i przekładem, jest pismo tego rękopisu – drobne, a jednak stosunkowo czytelne.

Ważnym postulatem pozostaje również analiza źródeł retoryk ukraińskich. Wołodmyr Łytwynow uważa, że zdecydowana większość z nich była wzorowana na podręcznikach starożytnych oraz renesansowych⁵¹. Nawet nazwy niektórych z nich wskazują choćby na wpływ Marka Tulliusza Cyncerona. Posiadamy bowiem dwa (a nie trzy, jak w opisie Łytwynowa!)

⁴⁸ Zob. Т. Шевченко, Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–середини XVII ст., Львів 2005, s. 337; С. Серяков, Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (к. 40-х–сер. 90-х рр. XVII ст.), „Український історичний збірник 2001”, Київ 2002, s. 126–150; J. Niedźwiedz (Я. Н е д з ь в е з д ь), Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст., „Схід/Захід”, № 7: Університети та нації в Російській імперії, Харків 2005, s. 13–22.

⁴⁹ Т. Шевченко, *op. cit.*, *passim*.

⁵⁰ Zob. R. Ł u ż n y, *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniostowiańskich w XVII–XVIII w.*, Kraków 1966; R. R a d y s z e w ś k y j, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w.*, cz. 1: *Monografia*, Kraków 1996.

⁵¹ Zob. Я.М. Стратий, В.Д. Литвинов, В.А. Андрушко, *op. cit.*, *passim*.

traktaty pod tytułem *Arbor Tulliana...*, zachowały się także następujące rękopisy: *Orator e mente Tulliana [...] instructus* (1687), *Classis Tulliana...* (1699), *Hortulus Tullianus...* (XVII wiek), *Rostra Tulliana* (1701)⁵². Nie powinien umknąć też naszej uwadze fakt, że na 130 kartach retoryki łubeńskiej *Manuductio* (1736) nazwisko Cyncerona pojawia się aż 148 (!) razy. Skłaniamy się więc ku twierdzeniu, że ciekawym i wartościowym poznawczo tropem badawczym może być recepcja dzieł samego Cyncerona w retorykach ukraińskich. Należy w takim razie zadać sobie pytanie, jakie utwory rzymskiego mówcy stanowiły źródło inspiracji dla pisarzy ukraińskich oraz jaki był ich stosunek do innych autorów starożytnych. W warstwie tekstowej retoryki kijowskiej *Methodus...*⁵³ (1713) można odnaleźć, o czym świadczy jej pełny tytuł, inspiracje czerpane z traktatu retorycznego Cypriana Soareza (1524–1593). Została ona prawdopodobnie napisana według wzoru głównego podręcznika kolegów jezuickich *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano deprompti* (wydany po raz pierwszy w 1562 roku). W retorykach ukraińskich często wspomina się również znany podręcznik polskiego jezuitę Michała Radaua (1615–1687) *Orator extemporaneus*. Recepcja retoryki jezuickiej na Ukrainie może więc stanowić kolejny przedmiot badań naukowych. Warto analizować podręczniki ukraińskie w kontekście wspólnej przestrzeni intelektualnej dawnej Rzeczypospolitej i Europy. Dopiero po specjalistycznych badaniach nauczania retoryki w kolegiach jezuickich na terenach Ukrainy można będzie omówić powiązania koncepcji retorycznych wykładanych w Akademii Mohylańsko-Zaborowskiej z retorykami jezuickimi. Na pierwszy rzut oka te ostatnie stanowiły dla nich wzór, ale autorzy ukraińscy czasami twórczo je modyfikowali. Wszelkie przekształcenia modelu retoryki nauczanej przez jezuitów mogą być interesującym tematem badawczym na przyszłość. Konieczne przy tym będzie odwołanie się do rozpraw Teresy Michałowskiej⁵⁴ oraz Eugeniji Ulćinaitė⁵⁵. Celem litewskiej badaczki była „rejestracja rękopiśmiennych tekstów retorycznych powstałych w szkołach

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Zob. *Methodus parandae omnis eloquentiae secundum doctrinam et praecepta Cypriani Soarii accommodata ad captum et praxim faciliorem studiosae Roxolanae iuventutis in collegio Kiivomohylaeano proposita anno 1713 mense Septembri 15*, Rkps NBUW DC/n251.

⁵⁴ T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974.

⁵⁵ E. Ulćinaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław 1984.

jezuickich w Polsce i na Litwie w XVII wieku oraz próba ich opisu, ukierunkowanego głównie na rekonstrukcję schematu retorycznego i sposób jego rozwinięcia⁵⁶. Równie ciekawym tematem badawczym może być oddziaływanie retoryki ukraińskiej na rosyjską w pierwszej połowie XVI-II wieku. Punktem wyjścia dla tych nowych badań powinny być między innymi prace Pauliny Lewin⁵⁷, Włodzimierza Womperskiego⁵⁸ i Włodzimierza Annuszki⁵⁹.

Trzeba na zakończenie powiedzieć, że najbardziej owocnym okresem w badaniach nad historią retoryki ukraińskiej były lata osiemdziesiąte oraz początek lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Czy stoimy na progu nowego etapu w studiach nad dawnymi retorykami ukraińskimi? To okaże się dopiero w najbliższej przyszłości.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Camoena in Parnasso* [...], [Kijoviae] 1686, Rkpsy NBUW 657/448 C; 658/ 449 C.
 [*Cunae Bethleemicae*...], [Kijoviae] 1686–1687, Rkps NBUW 499 II/1729.
Cytheron bivertex [...], [Kijoviae] 1694–1695, Rkps NBUW DC/II 235.
 Dowhałowski, *Hortus poëticus* [...], [Kijoviae] 1736 anno. Rkpsy NBUW, ДС/261; 521 II/1710.
Fons Castalius [...], [Kijoviae] 1685. Rkps NBUW 656/446 C.
Lyra [...], [Kijoviae] 1696, Rkps NBUW 501 II/1719.
Manuductio ad copiose loquendi scientiam duobus libris comprehensa in usum magnificis ac gener[osissimis] DD. Jacobo et Basilio Kulabka institute et explicata Lubnis in aedibus propriis eorum anno Domini MDCCXXXVI. Rkps NBUW ДА II/424.
Methodus parandae omnis eloquentiae secundum doctrinam et praecepta Cypriani Soarii accommodata ad captum et praxim faciliorem studiosae Roxolanae iuventutis in collegio Kiiwomohylaeano proposita anno 1713 mense Septembri 15, Rkps NBUW DC/п251.
Poëticarum institutionum breve compendium. Rkps NBUW ДС / II 233.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 18.

⁵⁷ P. Lewin, *Wykłady poetyki w uczelniach rosyjskich XVIII w. (1722–1744) a tradycje polskie*, Wrocław 1972, s. 272.

⁵⁸ В.П. Вомперский, *Риторика в России XVII–XVIII вв.*, Москва 1988, s. 180.

⁵⁹ В.И. Аннушкин, *История русской риторики. Хрестоматия: учебное пособие*, Москва 2011, s. 416.

Praeceptiones quaedam eloquentia comparanda (1733–1734) i *Libri V de arte rhetorica* (1734–1735).

Rosa inter spinas [...], [Kijoviae] 1696–1697. Rkps NBUW 665/456 C.

Prokopovič F., *De arte rhetorica libri X* [...], [Kijoviae] 1706 anno. Rkps Biblioteki NBUW ДА П/418.

Оргасова́ня

Аннушкин В.И., *История русской риторики. Хрестоматия: учебное пособие*, Москва 2011.

Badania nad retoryką w Polsce. Wprowadzenie do bibliografii, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 1/2012.

Вомперский В.П., *Риторика в России XVII–XVIII вв.*, Москва 1988.

Довгалецький М., *Поетика (Сад поетичний)*, пер. В.П. Маслюк, Київ 1973.

К о н о н о в и ч - Г о р б а ц к и й I., *Orator Mophileanus Marci Tulli Ciceronis apparatusissimis Partitionibus excultus* [...] *sub reverendissimo patre Josapho Kononovio rhetorices professore anno 1636 mensis Aprilis die 27*. Rkps NBUW, nowe wpływu 1969 r., nr 80.

Кононович-Горбацький Й., *Оратор Могиляньський*, пер. М.Д. Рогович, „Філософська думка” nr 3/1972.

Lewin P., *Wykłady poetyki w uczelniach rosyjskich XVIII w. (1722–1744) a tradycje polskie*, Wrocław 1972.

Łuźny R., *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.*, Kraków 1966.

Маслюк В.П., *Латиномовні поетики і риторики XVII–першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні*, Київ 1983.

Meyer M., Carrilho M.M., Timmermans B., *Historia retoryki od Greków do dziś*, przeł. Z. Baran, Warszawa 2010.

Michałowska T., *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974.

Наливайко Д.С., *Поетики й риторики епохи бароко*, [w:] *Українське бароко*, т. 1, Київ 2004.

Niedźwiedz J. (Недзвєзьд Я.), *Значення шкільної риторики в Україні в першій половині XVIII ст.*, „Схід/Захід” № 7: Університети та нації в Російській імперії, Харків 2005.

Otwinowska B., *Elogium*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990.

Петров Н.И., *О словесных науках и литературных занятиях в Киевской академии от начала до ее преобразования в 1819 году*, „Труды Киевской духовной академии” 1866, т. 2, № 7, s. 305–330; 1866, т. 3, № 11, s. 343–388; № 12, s. 522–569; 1867, т. 1, № 1, s. 82–118; 1868, т. 1, № 3, s. 465–525.

Петров Н.И., *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве*, т. 1–3, Москва 1891–1896–1904.

- Петров Н.И., *Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*, вып. 1–2, Киев 1875–1877.
- Прокопович Т., *Філософські праці. Вибране, уряд. та переклад В. Литвинова та ін.*, Київ 2012.
- Прокопович Ф., *Філософські твори в трьох томах, т. 1: Про риторичне мистецтво. Різні сентенції, пер. з латинської*, Київ 1979.
- Radyszewskij R., *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w., cz. 1: Monografia*, Kraków 1996.
- Skwara M., *Між двох культур: вибрані навіязання польськi в Реторичі Теодана Прокоповича*, [w:] *Rhetorica regina artis scientiaeque*, Warszawa 2011.
- Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze – renesans – barok*, red. T. Michałowska, Wrocław 1990.
- Серяков С., *Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (к. 40-х–сер. 90-х рр. XVII ст.)*, „Український історичний збірник 2001”, Київ 2002, s. 126–150.
- Сивокінь Г.М., *Давні українські поетики*, Харків 2001.
- Стратий Я.М., Литвинов В.Д., Андрушко В. А., *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии*, Киев 1982.
- Ulčinaité E., *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław 1984.
- Циганок О., *Генологічні концепції фунерального письменства в Україні XVII–XVIII ст.: основні напрямки досліджень*, Київ 2011.
- Циганок О., *Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці*, Вінниця 2014.
- Шевченко Т., *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI–середини XVII ст.*, Львів 2005.